

בית מדרש ישיבה AI

מי פתח בתשובה תחילה?

עיון במדרש, במפרשים ובתורת החסידות
מאדם וקין אל ראובן, דוד והושע

חוברת לקורא המתחיל (14)

כ"ח תשרי תשפ"ז

פתח דבר • כמה פעמים אפשר להיות ראשון?

ראובן חוזר אל הבור, ויוסף איננו. בתוך הסיפור הכואב על מכירת יוסף מופיעה במדרש אמירה מפתיעה של הקב"ה לראובן: "אתה פתחת בתשובה תחילה". אבל אדם הראשון כבר חי דורות רבים לפניו; גם קין חטא ושב, ואף סיפר לאביו על כוח התשובה. במה אפוא היה ראובן ראשון?

הקושי אינו נעצר בראובן. על דוד המלך נאמר שהקים את עולה של תשובה, ורש"י מפרש: "שהוא שב תחלה ונתן דרך לשבים". גם הושע הנביא, מצאצאי ראובן לפי המדרש, נקרא פותח בתשובה. כיצד נפתחת שוב דרך שכבר נפתחה? ואם המאוחר פתח דבר חדש, האם תשובת הקודמים אינה נחשבת?

החוכמת מזמינה ללמוד את השאלות האלה צעד אחר צעד. קל לתת לכל דמות כותרת ולסיים ש"כל אחד ראשון בעניינו", אבל הסיסמה הזאת מדלגת על העבודה. נקרא מה כתוב במקור, נשמע איזה הסבר נותן כל מפרש, ונבדוק מה ההסבר פותר ומה נשאר פתוח אחריו. בדרך יתברר גם דבר יסודי על התשובה עצמה: שיבה אמיתית מתקבלת גם כשלא כל מה שאבד חוזר מיד, ומדרגה גבוהה שמתגלה אחר כך אינה מבטלת את מה שכבר הושג.

זהו עיון של בית מדרש ישיבה AI, בהובלה אנושית ותחת פיקוח רבני. ChatGPT, Claude ו-Grok סייעו באיסוף, בהשוואה ובביקורת. ההכרעה נשענת על המקורות, ולא על הסכמת הכלים. במחקר נשמרים גם יומן התיקונים והשוואת הביקורות, כדי לראות את תרומת הכלים ואת הכרעות העורך. חוברת זו מציגה את המהלך בלשון פשוטה; ההערות מפנות לחוברת המחקר המלאה וליחידותיה.¹

ומה יתברר בסוף? מענה חיובי, בגבולות ברורים. תואר "ראשון" שניתן מאוחר אינו מבטל לבדו את תשובת מי שקדם. המהר"ל מזכיר במפורש את קין ואת ראובן ששבו לפני דוד, ובכל זאת מייחד לדוד ולישראל פתיחת דרך; והרבי, בביאורו על ראובן, מכיר בתשובת אדם וקין, ומייחד לראובן את הבחירה. מה שלא נמצא הוא פירוש אחד שמיישב את כל נוסחי המדרש ואת כל המפרשים. לשון המדרש החריפה נשאר קושי, וכמה מחלוקות בין המפרשים נשארות במקומן. בעמוד הבא מובאות השאלות אחת לאחת, ולצד כל אחת מה נענה ומה נשאר פתוח.

1. למבוא ולמענה בחוברת המחקר: V40 (עמ' 32). מחקר, עמ' 2; מחקר, עמ' 32

השאלות ומצב המענה

הטבלה ממפה את שאלות השואל בניסוח לימודי, את הפירושים המזוהים ואת גבולותיהם. היא אינה חלוקת תחומים שהמדרש עצמו ניסח.

השאלה	מה התברר	פרקים
קין שב, ואדם למד ממנו. אם כן, איך נקרא אחר כך מישהו "ראשון"?	ראיות ומחלוקת. קין מלמד את אדם. מהרז"ו קורא לו "הראשון א-ב שממנו למדו"; שלמות תשובתו שנויה במחלוקת.	א-ב
ראובן בא אחרי אדם וקין. במה "פתח בתשובה תחילה"?	פירושים מזוהים: יוזמה, הכרה בפגם, סוג המצווה, אחריות לעתיד, הכנה ומדרגה. פתוח: אף פירוש לא הוכרע כיחיד, ומניע תשובת ישמעאל, שקדם לראובן, אינו ידוע.	ג-ו
יהודה "גרם לראובן להודות", אף שראובן שב קודם. כיצד?	המענה בגבולותיו: התשובה קדמה, וההודאה ברבים באה אחריה. פתוח: כיצד לקרוא את אור החיים על הווידוי.	ז
דוד "שב תחלה ונתן דרך לשבים", אחרי כל אלה. מה פתח?	המענה בגבולותיו: תקדים ליחיד, דרך כללית במהר"ל, כוח האהבה ברבי צדוק ועילאה במאמרי הרבי: ארבעה מושגים שונים. פתוח: אם יוזמה היא אהבה — בכך נחלקו המחברים.	ח-י
הושע "פותח בתשובה", אבל משה כבר אמר "ושבת עד ה' אלהיך". מה חידש?	פירושים מזוהים: גילוי מעלות, הוראת דרך הפנייה ותיקון הנוגע לרבים. הושע אינו קודם למשה בזמן.	יא
ומשה? אם משה עשה תשובה, האם לפניו לא שב איש?	לא נמצא מקור שקורא למשה "הראשון ששב", ולכן אין תואר כזה שצריך ליישב. משה מופיע במקורות כמי שהורה תשובה לפני הושע.	יא
מדוע תשובת הקודמים "אינה נחשבת"? ומה גבולות התשובה?	המענה בגבולותיו: המקורות מכירים בתשובתם. תשובה שאינה מעולה מועילה; כפרה אינה בהכרח השבת כל מה שאבד. פתוח: אין יישוב אחד לכל לשונות הקדימות.	יב-טו

מסלול העיון • עמודי החוברת

17 •	י • תשובה עילאה בתורת חב"ד	4 •	א • קודם כול, לקרוא את המשפט הקשה
18 •	יא • הושע אחרי משה: מה עוד אפשר לפתוח?	5 •	ב • קין ואדם: תשובה אינה מחיקה של הסיפור
20 •	יב • תשובה שאינה מעולה עדיין מועילה	7 •	ג • ראובן: לפתוח לפני שהמציאות מכריחה
22 •	יג • כפרה אינה תמיד החזרת מה שאבד	9 •	ד • תשובה על מה שנראה בעינינו נכון
23 •	יד • האם יש גבול לפתח התשובה?	10 •	ה • לפני התוצאה ולפני המצווה
24 •	טו • התשובה לשאלה, מן ההתחלה עד הסוף	11 •	ו • כש"ראשון" הוא ראש המדרגות
25 •	מושגים לחזרה ולעיון	12 •	ז • ראובן ויהודה: לשוב, לומר ולהודות ברבים
26 •	לעיון במקורות	13 •	ח • דוד: דרך לשבים, לא המצאת התשובה
28 •	מפת הסברות • מה כל הבחנה משנה	15 •	ט • מה דוד פותח לפי רבי צדוק?

ראובן חוזר אל הבור

התורה מספרת שראובן ביקש להציל את יוסף מיד אחיו ולהשיבו אל אביו. כשחזר אל הבור, מצא אותו ריק. המדרש בראשית רבה שואל היכן היה ראובן בינתיים, ומשיב בשתי דעות. כך לשון המדרש במהדורה המדעית של בראשית רבה, שהכינו יהודה תיאודור וחנוך אלבק; הסוגריים המרובעים מופיעים כך במהדורה:

"ר' אליעזר א' עסוק היה בשקו ובתעניתו וכיון שניפנה הלך והציץ לאותו הבור הה"ד וישב ראובן וגו', ר' יהושע א' כל טרחות הבית היתה מושלכת עליו כיון שניפנה הלך והציץ [לאותו הבור] הה"ד וישב ראובן אל הבור וגו', אמר לו הקב"ה מעולם לא חטא אדם לפני ועשה תשובה ואתה פתחת בתשובה תחילה חייך שבן בנך עומד ופותח בתשובה תחילה, אי זה הוא זה הושע שובה ישראל עד י"י אלהיך".²

לפי הדעה הראשונה, ראובן עסק בשק ובתענית: צער ותיקון על מעשהו בפרשת בלהה. לפי הדעה השנייה, הוא נעדר משום שטרחת הבית הוטלה עליו. בנוסח הזה דברי הקב"ה באים אחרי שתי הדעות. תוכנם מתאים בבירור לדעת השק והתענית, אבל המדרש אינו משייך אותם במפורש לדעה זו בלבד, ולכן נשמור את שתיהן.

המשפט אינו אומר רק שראובן הוסיף מעלה. הוא אומר: "מעולם לא חטא אדם לפני ועשה תשובה". זו לשון חריפה, ואין לרכך אותה מראש. בשכל טוב, ליקוט מדרשי ופירוש לתורה מימי הראשונים, היא חריפה עוד יותר: "מאדם הראשון עד כאן לא חטא אדם לפני ועשה תשובה".³ בפרק הבא נראה מדרש שבו אדם סירב תחילה לשוב, ואפשר היה לחשוב שהשלילה כאן מכוונת רק לאותו שלב. אבל שכל טוב מותח את השלילה עד ימי ראובן, ולכן היישוב הזה לבדו אינו מספיק.

האם בכל המקורות כתוב אותו דבר?

לא. במקבילות ובציטוטים של המדרש הלשון משתנה. בפסיקתא דרב כהנא ובמדרש אגדה פתיחת ראובן מובאת בלי המשפט השולל תשובה קודמת.

2. בראשית רבה פד, יט, במהדורת תיאודור-אלבק. V7 (עמ' 5). מחקר, עמ' 5

3. שכל טוב לבראשית לז, כט. V7 (עמ' 5). מחקר, עמ' 5

בלקח טוב חסרים גם המשפט השולל וגם המילה "תחילה", והמהר"ל וראשית חכמה מביאים את המשפט השולל בלי "תחילה". ויותר מזה: גם בתוך מסורת בראשית רבה עצמה, לפי רשימת חילופי הנוסח שבמהדורה המדעית, המשפט השולל חסר בשני כתבי יד, ו"תחילה" אינה מופיעה בכולם.⁴ איננו יודעים איזה נוסח קדום יותר, ואין לנו רשות לבחור רק את הנוח מביניהם.

לכך יש משמעות: לא כל מפרש עמד בהכרח מול אותה לשון. כשנציע שהמדרש מתכוון לסוג מסוים של תשובה, נאמר במפורש שזה פירוש של מפרש, ולא נציג אותו כאילו כבר כתוב במשפט עצמו. כך אפשר ללמוד יישוב ברצינות בלי להחליש את השאלה שהוא בא ליישב. נתחיל מן הדמויות שקדמו לראובן: אדם וקין.

ב. קין ואדם: תשובה אינה מחיקה של הסיפור

הבן מגלה לאביו את כוח התשובה

בבראשית רבה מסופר שקין יוצא מלפני ה', פוגש את אדם ומשיב על שאלת אביו מה נעשה בדינו: "עשיתי תשובה ונתפשרתי". אדם מגיב: "כך היא כחה של תשובה ואני לא הייתי יודע", ואומר את "מזמור שיר ליום השבת". בדרשה הזאת תשובת קין מגלה לאדם דבר שלא הכיר בכוחה של השיבה.⁵

מה לא ידע אדם? רבי צדוק, בפרי צדיק, מציע שני ביאורים. לפי האחד, אדם למד שגם תשובה שהתעוררה מתוך ייסורים יכולה להתקבל. לפי השני, השאלה היא כיצד ישוב מי שכבר אינו יכול לעמוד שוב באותן נסיבות שבהן חטא: אדם גורש מגן עדן, והניסיון הקודם אינו עומד לפניו באותה צורה. גם כשאי אפשר לחזור לאותו ניסיון, אין פירוש הדבר שדרך התשובה נסגרה. אין כאן דרישה ליצור מחדש את החטא כדי לשוב עליו.⁶

מכאן נוכל לעבור לשאלה נוספת, שאינה זהה לשני ביאורי פרי צדיק: האם קבלת התשובה מחייבת גם את החזרת כל מה שאבד? קין אינו יכול להשיב את הבל לחיים. ובכל זאת, המדרש מספר על תשובתו ועל ההקלה בדינו. כדי להבין זאת עלינו להבחין בין שיבת האדם לבין כל תוצאות מעשהו. את ההבחנה הזאת נבחן עתה דרך המילה "נתפשרתי".

4. פסיקתא דרב כהנא, פסקת שובה; מדרש אגדה; לקח טוב; ציטוטי המהר"ל וראשית חכמה; ומנגנון חילופי הנוסח במהדורת תיאודור-אלבק. V7 (עמ' 5). מחקר, עמ' 5

5. בראשית רבה כב, יג. V2 (עמ' 7). מחקר, עמ' 7

6. פרי צדיק, וילך ושבת תשובה יג. N2 (עמ' 34). מחקר, עמ' 34

מה פירוש "נתפשרתי"?

בויקרא רבה מובא קין בתוך דיון על כוחן של תשובה ותפילה לבטל גזרה. לפי אחת הדעות, תשובה מבטלת מחצית מן הגזרה, וקין הוא הדוגמה: נגזר עליו "נע ונד", ונאמר עליו "וישב בארץ נוד". בהקשר הזה "נתפשרתי" פירושו הקלה בדין. אין פירושו שכל תוצאות הרצח נעלמו, וגם לא שלא נעשתה תשובה.⁷

נבחין בין שתי שאלות: האם האדם שב, והאם כל מה שאיבד הוחזר לו. אפשר להשיב "כן" על הראשונה ו"לא" על השנייה, והמדרש על קין כבר מכין אותנו להבחנה הזאת. אבל אין ללמוד ממנו כלל שכל תשובה מועילה רק למחצה: במדרש עצמו נאמרו כמה דעות על כוחן של תשובה ותפילה.

רמב"ן מפרש את דברי קין "גדול עוני מנשוא" כהודאה בעוון ובצדקת הדין, ולצידם בקשה להגנה מפני פגיעה שמעבר לעונש שנגזר. לדבריו, בקשת ההקלה אינה סימן לכך שקין לא הכיר בחטאו.⁸

קין: "ראשון" באיזה מובן?

השואל הציע שקין היה הראשון ששב, ושאדם למד ממנו. יש לכך יסוד. בבראשית רבה, בשם רבי חנין, קין נעשה "אות לבעלי תשובה". מהרז"ו, רבי זאב וולף איינהורן ממפרשי מדרש רבה, מסביר שלפי דעה זו קין עשה תשובה גמורה, והוא "הראשון שממנו למדו".⁹ זה תואר "ראשון" מפורש, אבל הוא של המפרש ולא של לשון המדרש עצמו.

אותו מפרש מזהה במדרש גם דעה אחרת, שלפיה קין לא עשה תשובה גמורה; ובאותו פרק במדרש יש דרשות המתארות את יציאתו מלפני ה' כמרמה. לכן אין לבנות את כל התשובה לשאלתנו על קין לבדו. ועוד דבר חשוב: בפסיקתא דרב כהנא, בפסקה הנקראת "שובה", קבלת תשובתו של קין משמשת ראיה לכך שגם תשובת ישראל תתקבל.¹⁰ כבר במדרש, אם כן, קין הוא תקדים לאחרים, ולא רק אדם ששב לעצמו.

ואדם עצמו?

בעירובין מתואר אדם כ"חסיד גדול", שישב בתענית מאה ושלושים שנה לאחר

7. ויקרא רבה י, ה. V3 (עמ' 7). מחקר, עמ' 7

8. רמב"ן לבראשית ד, יג. V3 (עמ' 7). מחקר, עמ' 7

9. בראשית רבה כב, יב, ומהרז"ו שם. V2 (עמ' 7); V21 (עמ' 18). מחקר, עמ' 7; מחקר, עמ' 18

10. פסיקתא דרב כהנא, פסקת שובה, בהמשך הפסקה (כד במהדורת מנדלבוים). V27 (עמ' 23). מחקר, עמ' 23

שהבין שהמיתה נקנסה בעקבות חטאו.¹¹ בפרקי דרבי אליעזר מסופרת תשובתו בימים שאחרי הגירוש מגן עדן, אחרי השבת הראשונה: הוא מבקש שתשובתו תתקבל כדי שילמדו ממנו הדורות שיש תשובה, ובקשתו נענית.¹² לעומת זאת, בבראשית רבה מתואר שלב שבו הקב"ה פתח לאדם פתח לתשובה, והוא סירב.¹³

סירוב בשלב אחד ושיבה בשלב מאוחר יכולים לדור באותו סיפור. במדרש תהלים מסופר שאדם מסרב, קין שב, ואדם לומד ממנו ואומר מזמור; שיבת אדם אינה נאמרת שם במפורש.¹⁴ לא נרכיב מכל המסורות לוח זמנים אחד שלא הוכח, שכן לכל מסורת הקשר משלה. אין בסיס למחוק את תשובת אדם כדי להסביר את מעלת ראובן. גם אדם וגם קין מוצגים במקורות כמי שמלמדים אחרים, ולכן אי אפשר לייחד לדוד את הוראת התשובה רק בטענה שלפניו כל אחד שב לעצמו.

מכאן נמשיך לראובן, ובידינו שתי עובדות: לפניו כבר הייתה תשובה, וכבר היה מי שלימד אותה לאחרים. כל פירוש לראשונותו צריך אפוא להסביר מה נוסף אצלו, בלי למחוק את סיפורי אדם וקין.

ג. ראובן: לפתוח לפני שהמציאות מכריחה

מה מעורר את האדם לשוב?

יפה תואר, פירוש על מדרש רבה, מציע בלשון "אפשר" להבחין בין אדם וקין, ששבו מתוך דחק ועונש, לבין ראובן ששב מאליו. השל"ה ("שני לוחות הברית") מפתח את כיוון היוזמה: את הקודמים עורר הקב"ה, ואילו ראובן פתח בעצמו. לפי ההסבר הזה, ראשונותו של ראובן אינה מוחקת את התשובות שקדמו לו; היא פתיחה מבפנים.¹⁵

יש הבדל בין אדם שהמציאות מכאיבה לו ולכן מתחיל לחשוב, לבין אדם שעוצר לבחון את מעשיו בלי לחכות למכה מבחוץ. שניהם עשויים לשוב, ואצל השני בולטת מעלת היוזמה. זה הסבר ממשי ללשון "פתחת", אבל הוא פירוש של המפרשים, ולא מילה שכתובה במדרש.

11. עירובין יח ע"ב. V4 (עמ' 8). מחקר, עמ' 8

12. פרקי דרבי אליעזר כ. V6 (עמ' 9). מחקר, עמ' 9

13. בראשית רבה כא, ו. V5 (עמ' 8). מחקר, עמ' 8

14. מדרש תהלים ק. V21 (עמ' 18). מחקר, עמ' 18

15. יפה תואר לבמדבר רבה יג, יח; של"ה, תולדות אדם, רמזי אותיות יט. V8 (עמ' 10); V10 (עמ' 11). מחקר, עמ' 10; מחקר, עמ' 11

כדי להבין את ההבחנה כדאי לשאול ארבע שאלות: מה העיר אותי? מה מניע אותי כעת? מה אני משנה? ומה הושג בתיקון? אירוע, מניע, פעולה ותוצאה אינם דבר אחד. משבר יכול לפתוח את הבדיקה, ובהמשך האדם יכול לקבל אחריות מתוך הכרה עצמית. אין לדעת את כל התהליך רק מן האירוע הראשון.

ביאור הרבי: מן הצרה אל ההכרה בחטא

בלקוטי שיחות, חלק ל', הרבי מליובאוויטש עוסק באחי יוסף, המתוודים בשעת צרה, ובתגובת ראובן, שמזכיר להם את אזהרתו הקודמת. הביאור מראה שראובן ביקש להעמיק את תשובתם: לא רק להכיר בקשר שבין הצרה לחטא, אלא לקבל אחריות על החטא עצמו. בהערה 28 שם נזכרים במפורש אדם וקין כמי ששבו לאחר "עונש ונזיפה", לעומת בחירת ראובן בלי סיבה צדדית.¹⁶

ההערה אומרת במפורש שגם אדם וקין עשו תשובה; מה שהיא מייחדת לראובן הוא שלמות הבחירה. השיחה מגדירה תשובה "מצד האדם" כתשובה שאין לה סיבה חיצונית שכפתה אותה או גרמה לה, ומביאה את לשון הרמב"ם על תשובה גמורה: "לא מיראה ולא מכשלון כח". "יראה" כאן פירושה פחד מגורם חיצוני. בפרק ט נפגוש מחבר שמשתמש במילה במובן אחר. ומכל זה אין ללמוד שתשובה שהתחילה בעקבות קושי בטלה: השיחה מבליטה את מעלת הבחירה, ומקורות אחרים מלמדים שגם התחלה מתוך צרה מתקבלת. האם תשובה "מעצמו" היא בהכרח תשובה "מאהבה"? המילים קרובות, אבל אינן אותו דבר. "מעצמו" מתאר מי פתח את תנועת השיבה, ו"מאהבה" מתאר את המניע ואת המדרגה. בהערה 30 השיחה קושרת תשובה מבחירה לעקירת העוון מתחילתו, ומפנה לפירוש רש"י על תשובה מאהבה; יש כאן זיקה ברורה לאהבה. אבל השיחה אינה קוראת לתשובת ראובן "תשובה מאהבה". בפרק ט נראה שני מחברים שקראו את "שובה ישראל" בשתי דרכים הפוכות: לדעת האחד, שיבה ביוזמת האדם היא תשובה מאהבה; לדעת האחר, היא תשובה מיראה. לכן נשאל בכל מקור מה המחבר עצמו אומר.

הגבול: מה אנו יודעים על ישמעאל?

בבבא בתרא נאמר שישמעאל עשה תשובה בחיי אברהם, כלומר לפני ראובן. הגמרא אינה מפרטת מה הניע אותו. לכן היישוב על אדם וקין מסביר את

16. לקוטי שיחות ל', מקץ ב, עמ' 198-203, ובייחוד הערות 28 ו-30. V9 (עמ' 11); V34 (עמ' 27). מחקר, עמ' 11; מחקר, עמ' 27.

ההשוואה שהמפרשים עצמם עורכים, אבל אינו מוכיח שכל מי שקדם לראובן המתין לעונש. גם ההפך לא הוכח, כלומר שישמעאל כבר פתח באותה יוזמה. כאן עובר גבול הידיעה, וההסבר על אדם וקין עומד במקומו.¹⁷

ד. תשובה על מה שנראה בעינינו נכון

כוונה טובה יכולה להסתיר פגם

חז"ל אומרים: "כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה", ובאותה סוגיה מוסבר שבלבל את מצע אביו.¹⁸ לפי הדעה הזאת אין לקרוא את מעשה בלהה כשכיבה כפשוטה, אבל גם לא נשלל שהיה במעשה פגם הטעון תיקון. השל"ה מסביר שראובן ביקש את כבוד אמו, ונדרש להכיר שפגע בכבוד אביו.¹⁹

במקרה כזה התשובה קשה דווקא משום שהאדם יכול להגן על עצמו: הרי רציתי לעשות טוב. החידוש הוא היכולת לבחון גם את ההצדקה הטובה, ולשאול אם המעשה אכן היה נכון. התשובה כאן אינה חרטה על מצווה אמיתית; היא תיקון של טעות בשיקול ובזיהוי המעשה.

ישמח משה, לרבי משה טייטלבוים, מפרש בכיוון זה גם את קריאת הושע: אדם עלול לראות במעשיו קרבה לה', אף שיש בהם פגם.²⁰ כך נוצר אצלו קשר בין ראובן לבין צאצאו. הקרבה לשל"ה מועילה ללימוד, אבל אין בה ראייה שכל המחברים אמרו בדיוק אותו פירוש.

פירוש אחר: מצוות עשה

ראשית חכמה, ספר המוסר של רבי אליהו די וידאש מצפת, מציע הבחנה אחרת: אדם וקין שבו על עבירות של "לא תעשה", ואילו ראובן שב על פגיעה במצוות עשה, כיבוד אביו. מצוות עשה דורשת פעולה, ומצוות לא תעשה אוסרת פעולה. ראשית חכמה מביא זאת כדי להראות שאין להקל בביטול מצוות עשה, ושקו ותעניתו של ראובן מוכיחים זאת.²¹

השל"ה מביא את החילוק הזה ודוחה אותו כדחוק בעיניו. נימוקו: כבוד ההורים "הוקש" לכבוד המקום, כלומר התורה השוותה את כבוד ההורים לכבוד ה'. הוא מעדיף את ההבחנה בין ראובן, שהתעורר מעצמו, לבין קודמיו,

17. בבא בתרא טז ע"ב. N1 (עמ' 34). מחקר, עמ' 34

18. שבת נה ע"ב. V11 (עמ' 12). מחקר, עמ' 12

19. של"ה, תולדות אדם, רמזי אותיות יט, בכיוון הכוונה הטובה. V11 (עמ' 12). מחקר, עמ' 12

20. ישמח משה, ויחי יח, אות ג. N4 (עמ' 35). מחקר, עמ' 35

21. ראשית חכמה, שער התשובה ג. V10 (עמ' 11). מחקר, עמ' 11

שהתעוררו ברמז או בהתעוררות מלמעלה.²² לכן לא נכתוב שראובן היה "הראשון ששב מעצמו על מצוות עשה", כאילו חיברנו שני חלקים של הסבר מוסכם. לפנינו מחלוקת בדרך לבאר את המדרש, ושמירתה מראה מדוע הצעה אחת אינה פותרת הכול.

ה . לפני התוצאה ולפני המצווה

בית הלוי: אחריות גם למכשול עתידי

בית הלוי, לרבי יוסף דוב סולובייצ'יק מבריסק, מסביר בשני שלבים מדוע עסק ראובן בתשובה דווקא בשעת הסכנה ליוסף. תחילה שב ראובן מיד על פזיזותו במעשה בלהה. אחר כך, כשראה שיוסף בסכנת מוות, חשש מתוצאה חמורה יותר: אם ימות יוסף, יחסר שבט מן השבטים. לפי דרשתו של בית הלוי, בלבול היצוע קשור בבן שהיה יכול להיוולד ליעקב ולא נולד; ואם יחסר עכשיו שבט, יש למעשהו הקודם של ראובן חלק עקיף בחיסרון. לכן שב ראובן גם על אחריותו לתקלה שחשש שעומדת לבוא.²³

יוסף לא מת, והתקלה לא התרחשה. אין כאן טענה שראובן ידע את העתיד, וגם לא שחטאו היחיד היה דבר שלא קרה. "תחילה" מתפרש כאן כשיבה עוד לפני שנולד המכשול העתידי. הפירוש מלמד להרחיב את האחריות מן המעשה הבודד אל מה שהוא עלול לחולל. הוא בנוי על קשר דרשני מסוים, שאינו מפורש במדרש היסוד. באותו מקום שואל בית הלוי גם במפורש מדוע הושע נקרא "פותח" אחרי משה, ומשיב שהושע מוכיח גם על תקלות שיוצאות לאחר זמן ממעשים קודמים. זהו אותו קו של אחריות לתוצאה.

באר מים חיים: להכין את עצמי לעשיית הטוב

באר מים חיים, לרבי חיים מטשרנוביץ, מציע כיוון אחר: ראובן שב כהכנה למצוות הצלת יוסף, ו"תחילה" היא התשובה שלפני עשיית המצווה. לכך הוא קושר גם את הושע, המלמד לפתוח בשיבה לפני קבלת עול מלכות שמים בתורה, במצוות ובתפילה.²⁴

ההבדל בין שני הפירושים חשוב. בבית הלוי בוחנים אחריות לתקלה אפשרית, וכאן בוחנים את הכנת האדם לעבודת ה'. באותו חיבור, בפרשת

²². שלי"ה, תולדות אדם, רמזי אותיות יט: דחיית החילוק ונימוקה. V10 (עמ' 11). מחקר, עמ' 11

²³. בית הלוי, וישב, על בראשית לו, כט; שם גם השאלה על הושע אחרי משה. V13 (עמ' 13). מחקר, עמ' 13

²⁴. באר מים חיים, בראשית יב, א. V14 (עמ' 14). מחקר, עמ' 14

נשא, יש גם פירוש שלישי: שיבה עד שורש החטאים, עד חטא אדם הראשון.²⁵ המילה "תחילה" מופיעה אפוא בכמה דרושים, אבל אין בהם תשובה אחת.

ומיד מתעוררת שאלה מעשית: האם תיקון עצמי יכול לדחות את הצלת הזולת? אין להוציא מן הדרוש הוראה לעכב הצלה לצורך סיגופים. באר מים חיים מציין שגם הרהור תשובה אמיתי מועיל כהכנה כאשר אי אפשר לעשות באותה שעה תשובה שלמה כמעשה ראובן. אחריות למצווה כוללת גם את האדם שממתין לעזרתנו.

ו. כש"ראשון" הוא ראש המדרגות

בני יששכר: תחתונה ועליונה

בעל בני יששכר, רבי צבי אלימלך מדינוב, שואל בעצמו כיצד ראובן נקרא ראשון אחרי אדם וקין. תשובתו נשענת על שתי מדרגות של תשובה: "תתאה", כלומר תחתונה, ו"עילאה", כלומר עליונה. את העליונה הוא מכנה "תשובה תחילה", משום שהיא ראשית סדר המדרגות מלמעלה למטה. "תחילה" נקראת כאן לפי סדר המדרגות, ולא רק לפי סדר השנים.²⁶

בדרושו הוא קושר את לשון "וישכב" לפגם הברית ולתיקונו במדרגה העליונה. זו קריאתו הדרשנית, ואינה זהה לקריאת המעשה אצל השל"ה. הוא מפרש את פתיחת ראובן כראשית הופעתה של תשובה עילאה בתורה. גם אצלו יש אפוא טענת ראשוניות, אבל היא מוגדרת לפי המדרגה: ראובן ראשון בתשובה העליונה. מדרגה זו נקשרת אצלו לבינה, שהיא מדרגה במבנה הרוחני שהוא מפרש, ולא סתם הבנה שכלית. אין צורך לשלוט בכל מערכת המושגים כדי להבין את העיקר: אדם מאוחר יכול לפתוח ראשית במעלה שלא הופיעה לפניו.

בני יששכר מציע גם פירוש שני, של יוזמה: אצל אדם וקין הקב"ה פתח ראשון כדי לעורר אותם, ואילו ראובן פתח בעצמו. לכך הוא קושר את הושע, הקורא לישראל לשוב בלי להמתין לפתיחה מלמעלה.²⁷ אלה שני פירושים של אותו מחבר, ואין לאחד אותם מאליהם למשפט אחד.

ועוד: בחיבוריו יש זיהוי מפורש של תשובה עילאה עם תשובה מאהבה. הוא

25. באר מים חיים, במדבר ה, ז. N3 (עמ' 34). מחקר, עמ' 34

26. בני יששכר, מאמרי חודש תשרי, מאמר ד, ט (וכן כסלו-טבת, מאמר יד, ג). V15 (עמ' 14). מחקר, עמ' 14

27. בני יששכר, תשרי ד, יח. V15 (עמ' 14). מחקר, עמ' 14

מופיע באגרא דכלה, חיבור נוסף שלו, בביאור פתיחת ראובן, ובבני יששכר, בביאור פסוק הושע.²⁸ זה קשר מפורש בשיטתו, ויש ללמוד אותו כפי שהוא; אבל אין להעביר אותו בלי בדיקה לכל מחבר שמשתמש במילים "עילאה" או "אהבה". בפרק ט נראה מחבר שמחלק אחרת.

אותו מחבר מלמד גם שמי שאינו יודע להגיע למדרגה העליונה מתחיל בווידוי אמיתי, בחרטה, בעזיבת החטא ובקבלה לעתיד, והקב"ה פותח לו את השער.²⁹ המעלה הגבוהה אינה הופכת את ההתחלה הפשוטה לחסרת ערך.

שפת אמת: לא להסתתר מאחורי הצדקות

שפת אמת מעמיק את דברי ראובן "ואני אנה אני בא". גם צדיק שנכשל אינו פוטר את עצמו בטענה שרוב חייו היו טובים. הוא מכיר בכך שהפגם נוגע אליו, עד שאינו מוצא לעצמו מקום, ומתוך ההכרה הזאת ניתן לו מקום מלמעלה.³⁰

שפת אמת מעמיק את הבנת התכונה של השב. הוא אינו בא להכריע בשאלת סדר הזמנים, ואינו טוען שאדם וקין לא הרגישו כך. כדאי להבחין בין מקור שמיישב את הקושי לבין מקור שמעמיק את מה שכבר למדנו.

ז • ראובן ויהודה: לשוב, לומר ולהודות ברבים

ראובן שב בשעת מכירת יוסף; יהודה הודה מאוחר יותר במעשה תמר: "צדקה ממני". כיצד גרם יהודה לראובן להודות? התוספות מבחינים: התשובה קדמה, וההודאה ברבים באה בעקבות יהודה.³¹

כדי להבין זאת נפריד שלוש שאלות:

מה היא	אצל ראובן
תשובה	שיבה: עזיבת החטא והכרה בו כבר בשעת מכירת יוסף: שק ותענית
וידוי	אמירת ההודאה בחטא לפני ה' חזקוני: קודם בצנעה; אור החיים: אחרי יהודה. פתוח
הודאה ברבים	נטילת אחריות לעיני אנשים אחרי יהודה (תוספות), להסרת החשד מאחיו (סוטה)

שלושת הדברים אינם חייבים לקרות באותה שעה, והודאה ברבים אינה הווידוי היחיד האפשרי.

28. אגרא דכלה, צירופי בראשית קמז; בני יששכר, תשרי ד, לט. V15 (עמ' 14); N17 (עמ' 42). מחקר, עמ' 14; מחקר, עמ' 42

29. בני יששכר, כסלו-טבת יד, ג, בהמשך המאמר. V15 (עמ' 14). מחקר, עמ' 14

30. שפת אמת, וישב תרס"ד. V16 (עמ' 16). מחקר, עמ' 16

31. תוספות בבא צב ע"א ומכות יא ע"ב. V12 (עמ' 13). מחקר, עמ' 13

בסוטה מוסבר מדוע היה צורך שראובן יודה ברבים: כדי שלא יחשדו אחיו.³² הוא נוטל על עצמו את אחריות המעשה, במקום שאחרים יישאו חשד שאינו שלהם. אין ללמוד מכאן שכל בעל תשובה צריך להודות ברבים על כל חטא; הנסיבות וסוג החטא קובעים.

מחלוקת שאין לטשטש

בחזקוני מפורשת הודאה מוקדמת של ראובן בצנעה. אור החיים, לעומת זאת, מעמיד ניגוד בין תשובה קודמת לבין וידוי שלא נאמר עד הודאת יהודה. אפשר להציע שהכוונה שם דווקא לפרסום, אבל זו אינה הגבלה הכתובה בדבריו. הקריאה השוללת וידוי קודם מעלה מתח ממשי עם החזקוני.³³

התוספות עצמם מדברים על תשובה קודמת והודאה ברבים מאוחרת; אין בדבריהם משפט מפורש המסדר את כל שאלת הווידוי הפרטי. לכן לא נשתמש בתירוצם כדי להכריע אוטומטית כל פירוש אחר. למדנו הבחנה ברורה, ובצדה נשארה שאלה מוגדרת.

תשובה אינה מבטיחה כל תפקיד

בלקוטי שיחות חלק טו הרבי בוחן מדוע המלכות ניתנה ליהודה. עומק תשובתו האישית של ראובן אינו המדד היחיד: המלכות דורשת אחריות והצלת הזולת בפועל. מעלתו של ראובן אינה מתבטלת, אבל אינה מחייבת שכל תפקיד יישאר בידו.³⁴

ההבחנה הזאת מחברת את הסיפור לנושא הרחב. אם מעמד משפחתי או ציבורי לא הוחזר, אין בכך לבדו ראיה שהתשובה נכשלה. יש לבחון גם מה דורש התפקיד ומה נעשה למען האחר. עבודת התיקון העצמי אינה באה במקום אחריות לתוצאות.

ח • דוד: דרך לשבים, לא המצאת התשובה

מה אומר רש"י?

חז"ל דורשים על דוד את "הגבר הוקם על": הוא הקים את עולה של תשובה. רש"י במועד קטן מפרש: "שהוא שב תחלה ונתן דרך לשבים". לפנינו לשון

³². סוטה ז ע"ב. V12 (עמ' 13). מחקר, עמ' 13

³³. חזקוני, דברים לג, ז; אור החיים, בראשית מט, ד. V33 (עמ' 26). מחקר, עמ' 26

³⁴. לקוטי שיחות טו, ויחי ג, עמ' 439–446. V26 (עמ' 22). מחקר, עמ' 22

קדימות אמיתית; אי אפשר לפטור את השאלה באמירה שדוד מעולם לא נקרא ראשון.³⁵

בתוך דברי רש"י הקדימות קשורה לנתינת דרך לשבים. בעבודה זרה מופיעים שני תקדימים: דוד ליחיד, וישראל שחטאו בעגל לציבור. מדוע צריך את שניהם?³⁶

אילו למדנו רק מן הציבור, היחיד היה עלול לומר: לרבים יש כוח מיוחד לבקש רחמים; אולי מה שהועיל להם לא יועיל לי לבדי. אילו למדנו רק מן היחיד, הציבור היה עלול לחשוב בכיוון ההפוך: חטאנו היה מפורסם, ואולי משום כך קשה יותר לקבל את תשובתנו. לכן נצרך תקדים לכל אחד מן המצבים.

התקדים מוסיף על הידיעה הכללית שיש תשובה. הוא עונה לאדם שחושב: אני יודע שאחרים יכולים לשוב, אבל אולי המקרה שלי אינו בכלל. דוד וישראל פותחים דרך גם בפני החשש הזה. אין מכאן קביעה שאף יחיד לא שב קודם דוד.

המהר"ל מכיר בקודמים

המהר"ל שואל במפורש: הרי קין, ראובן ואחרים כבר שבו. הוא אינו מוחק אותם. ביאורו הוא שישראל ודוד הם "עיקר בעולם", ציבור ויחיד מרכזיים, שעל ידם מופיעה התשובה כדרך כללית בסדר העולם.³⁷

אפשר להסביר זאת כך: אין כאן רק אדם נוסף שהצליח לשוב, אלא פתיחת דרך שיש לה מעמד כללי. "כללי" אינו אומר שכולם עשו בדיוק אותו מעשה; הוא אומר שהאפשרות מקבלת גילוי המשמש יסוד לבאים אחריהם. המהר"ל מבחין בין עצם אפשרות התשובה לבין הופעת מדרגתה בפועל.

לכן "דוד התפרסם יותר" אינו ממצה את דבריו. גם אדם וקין לימדו אחרים לפי מקורות שלמדנו. החידוש אצל המהר"ל עמוק יותר מפרסום: מעמד הדמויות בתוך העולם. הוא גם קושר את התשובה לחזרה אל ההתחלה, אל ה' שממנו באה המציאות. ראובן בכור, דוד ראשית מלכות יהודה, וישראל בראשיתם כציבור מתאימים בשיטתו לפתיחת שיבה כזאת.

זהו ביאור של המהר"ל, ולא טבלה שחז"ל מסרו בשם כל הדעות. כוחו בכך

35. מועד קטן טז ע"ב, ורש"י שם. V17 (עמ' 16). מחקר, עמ' 16

36. עבודה זרה ד ע"ב-ה ע"א. V18 (עמ' 17). מחקר, עמ' 17

37. מהר"ל, נתיב התשובה ד; תפארת ישראל מח. V19 (עמ' 17); V20 (עמ' 18). מחקר, עמ' 17; מחקר, עמ' 18

שהוא מכיר בפירוש בתשובה הקדומה ובפתיחה המאוחרת בעת ובעונה אחת. כאן יש לנו ראייה חיובית, ולא רק אפשרות שהמצאנו כדי להימנע מסתירה. מנחת עני מציע סדר אחר של ראיות: אדם וקין מייצגים בדרושו את העולם בראשיתו, ישראל בעגל הם רבים, וגם דוד כמלך נידון כבעל ממד ציבורי. לכן יש מקום לבשורה שתשובה חלה גם על יחיד פשוט. זו אינה טענה שדוד חי לפני ראובן: סדר ההוכחות בדרוש אינו סדר השנים. גם ההנחה על המלך כציבור אינה דין שהמחבר מקבל בלי סייג בכל חיבוריו. כך נפתח הסבר נוסף בלי לשנות את הכרונולוגיה כדי שיתאים לה.³⁸

ט • מה דוד פותח לפי רבי צדוק?

כוח האהבה המהפך לזכויות

בגמרא ביומא מובחנות תשובה מיראה ותשובה מאהבה: בתשובה מיראה הזדונות נעשים כשגגות, ובתשובה מאהבה הם נעשים כזכויות.³⁹ רבי צדוק הכהן, בספרו תקנת השבין, אומר על כך במפורש: "והראשון המעורר כח התשובה מאהבה שיהי' כזכויות הוא דוד".⁴⁰ כדי להבין את דבריו צריך לדעת איך הוא מחלק בין יראה לאהבה. לדבריו, ראשית השיבה מצד האדם נידונה כתשובה מיראה. כך גם אצל אדם גדול, שאינו שב מפחד העונש אלא מ"יראת הרוממות", כלומר מתוך הכרה בגדולת ה'. ולכן תשובה כזאת הופכת את הזדונות לשגגות בלבד. את ראשית ההשתדלות של האדם הוא מכנה "תשובה תתאה", ואת השיבה שבאה בסיוע מלמעלה, "תשובה עילאה שמצד השם יתברך". האהבה, המהפכת לזכויות, באה בעקבות אותו סיוע.⁴¹

מכאן מובן מדוע אצל רבי צדוק "האדם יזם את תשובתו" אינו שווה ל"תשובה מאהבה": היוזמה האנושית היא דווקא הצד של היראה. מכאן גם הדיוק בלשונו על דוד: דוד "המעורר כח התשובה מאהבה", כלומר הוא פתח את הכוח הזה לבאים אחריו. אין זו טענה שלפניו לא שב איש מאהבה. בעל בני יששכר, כפי שראינו, מזהה את פתיחת ראובן עם עילאה ואהבה. אין צורך למחוק אחד מהם; צריך לשמור את שאלתו המדויקת של כל אחד.

³⁸ מנחת עני, וילך יג. N16 (עמ' 41). מחקר, עמ' 41

³⁹ יומא פו ע"א-ע"ב. V34 (עמ' 27). מחקר, עמ' 27

⁴⁰ תקנת השבין יא, יב. V23 (עמ' 19). מחקר, עמ' 19

⁴¹ תקנת השבין יא, ז; יא, יא. V23 (עמ' 19); N17 (עמ' 42). מחקר, עמ' 19; מחקר, עמ' 42

המחלוקת מתחדדת בפסוק שבו התחלנו: "שובה ישראל עד ה' אלהיך כי כשלת בעונך".

בארץ חמדה, ניצבים כא, פתיחת האדם בלי להמתין להתעוררות מלמעלה מתוארת כתשובה מאהבה, המהפכת זדונות לזכויות.⁴² לפי הקריאה הזאת, שיבה ביוזמת האדם היא תשובה מאהבה. הדברים מובאים בשם נחלת בנימין, ואין סימן ברור היכן המובאה מסתיימת. לכן נאמר: "ארץ חמדה, בשם נחלת בנימין או בהמשך לדבריו".

רבי צדוק קורא את אותו פסוק בדרך הפוכה. "שובה ישראל... כי כשלת" תלוי באדם, ולכן זו תשובה מיראה, שבה הזדונות נעשים כשגגות. רק המשך הנבואה, "ארפא משובתם", מתאר את ההגעה לאהבה בסיוע מלמעלה.⁴³ שני המחברים מסכימים שהושע קורא לאדם לפתוח. הם חלוקים במה שהפתיחה הזאת משיגה: אהבה וזכויות, או יראה ושגגות. זו מחלוקת אמיתית בהגדרת המונחים. לכן אין לומר סתם ש"יוזמה היא אהבה", וגם לא ש"יוזמה אינה אהבה". צריך לשאול: לפי מי?

מחילה וגילוי המחילה

רבי צדוק מבחין גם בין עצם המחילה לבין הזמן שבו נודעה לאחרים. בגמרא בשבת נאמר לדוד שנמחל לו, אבל מחילתו מתגלה לעיני כול רק בימי שלמה.⁴⁴ הידיעה הציבורית המאוחרת אינה מוכיחה שהתשובה התקבלה רק אז.

באותו חיבור יהודה מקבל את התואר "המתחיל בוידוי והודאה על חטא". רבי צדוק אינו מוסיף שם את המילה "ברבים", ולכן אין להחליף את לשונו בהבחנה של התוספות רק משום שהצירוף נראה נוח.⁴⁵ בכל מקור נשאל מחדש על איזה פתח מדובר: שינוי בלב, ביטוי בדיבור, גילוי לאחרים או כוח תיקון מסוים.

ומהי "עולה של תשובה"?

מהרש"א, רבי שמואל אליעזר איידלס, מפרש את הביטוי על דרך קרבן עולה,

42. ארץ חמדה, ניצבים כא, בשם ספר נחלת בנימין או בהמשך לדבריו; ספר נחלת בנימין עצמו לא נבדק. N17 (עמ' 42). מחקר, עמ' 42.

43. תקנת השבין יא, ב; הושע יד, ב-ה. V23 (עמ' 19); N17 (עמ' 42). מחקר, עמ' 19; מחקר, עמ' 42.

44. שבת ל ע"א. V23 (עמ' 19). מחקר, עמ' 19.

45. תקנת השבין יא, ד. V23 (עמ' 19). מחקר, עמ' 19.

המכפר על מחשבה. לפי הדרשה שלפיה לא היה כאן מעשה אשת איש כפשוטו, נשאר עדיין פגם במחשבה, והוא טעון תשובה. זהו הסבר לתוכן תשובתו של דוד, ולא קביעה שדוד היה הראשון ששב על מחשבה. פירוש חשוב אינו חייב לענות על כל חלקי השאלה.⁴⁶

י. תשובה עילאה בתורת חב"ד

לתקן את הפגם ולהעמיק את השיבה

בתורת חב"ד מתוארות תשובה ותאה עילאה. באגרת התשובה שבספר התניא, לרבי שניאור זלמן מלאדי, יסוד התשובה הוא עזיבת החטא, והשיבה העליונה מתוארת גם כהתקרבות ודבקות מחודשת בה' באמצעות תורה, יראה ואהבה. אין פירוש הדבר שהתשובה העליונה היא רק חרטה חזקה יותר, או שהיא מיועדת רק לחוטא חמור יותר.⁴⁷

כדי לקרב את ההבדל להבנה: אדם יכול לפעול בתוך הכוחות הרגילים שלו כדי לשנות הרגל, לתקן התנהגות ולעזוב דבר בלתי רצוי. ויש עבודה הפונה אל עומק קשרו עם ה', מעבר לחשבון המקומי של אותו הרגל. זו המחשה להסבר, לא הגדרה המחליפה את פרטי המקורות.

במאמר לראש השנה תשי"ט מגדיר הרבי: "תשובה תאה היא העבודה בכחותיו הפנימיים לתקן את עניניו הבלתי רצויים, ותשובה עילאה היא העבודה שמצד כחות מקיפים". הכוחות הפנימיים פועלים בתוך השכל והמידות, כפי שהם נתפסים באדם. הכוחות המקיפים מתארים קשר ועבודה שמעבר למסגרת המצומצמת הזאת. ההבדל הוא אפוא בכוחות הנפש שפועלים, ולא בעוצמת החרטה. באותו מאמר נאמר גם שמי שאינו מצליח לפעול בתשובה תאה יכול להתחיל בעילאה.⁴⁸

במאמר לשבת תשובה באותה שנה, המפנה אל מאמר ראש השנה, הרבי שואל: מדוע צריך ללמוד תשובה מדוד, אם התשובה כבר מפורשת בתורה? והוא משיב שדוד פתח לכל ישראל דרך בתשובה עילאה, ובמדרגה העליונה שבה.⁴⁹

בתניא מתוארת גם התקדמות מתשובה תאה אל עילאה. לא נבנה מכאן סדר

46. מהרש"א, חידושי אגדות, עבודה זרה ה ע"א. V22 (עמ' 19). מחקר, עמ' 19

47. תניא, אגרת התשובה א; ד; ח-ט. N12 (עמ' 39); N17 (עמ' 42). מחקר, עמ' 39; מחקר, עמ' 42

48. תורת מנחם כד, ראש השנה תשי"ט, "שיר המעלות ממעמקים", עמ' 8; הנחה בלתי מוגהת. V24 (עמ' 21). מחקר, עמ' 21

49. תורת מנחם כד, שבת תשובה תשי"ט, "א"ר שמואל בר נחמני", עמ' 17 ואילך; הנחה בלתי מוגהת. V24 (עמ' 21). מחקר, עמ' 21

קשיח אחד לכל אדם ולכל חיבור; אלה תיאורים שיש לקרוא בהקשרם. ושני דברים על המקור עצמו. מאמרי תשי"ט הם "הנחות בלתי מוגהות", כלומר סיכומים שרשמו השומעים, והרבי לא הגיה אותם. והם אינם משווים במפורש את דוד לראובן.

אפשר לפתוח דרך, ואפשר לממש אותה

בשיחת סוכות תשכ"ד הרבי מבחין בין דוד, שפתח דרך "בכח ובהעלם", לבין השבים מבבל שמימשו אותה בגלוי. "בכח" כאן פירושו אפשרות שעדיין לא התממשה, ולא כוח נפשי במובן של עוצמה. בהקשר השיחה מתוארת תשובת דוד "מתוך הרחבה", ותשובת שבי בבל מופיעה לאחר חטא וגלות.⁵⁰

כך אנו פוגשים ראשוניות שאינה המדד היחיד למעלה. אדם אחד פותח אפשרות, ואחרים מגלים אותה בנסיבות מאוחרות. השיחה אף מציינת יתרון מסוים אצל שבי בבל. אין זו טבלת דירוג כוללת של כל בעלי התשובה, אלא הבחנה בתחום שנידון שם.

אפשר להשוות את ביאור ראובן ואת ביאורי דוד ולראות שיוזמה, מדרגה וגילוי אינם אותה שאלה. אבל ההשוואה היא שלנו על יסוד המקורות. לא נייחס לרבי טבלה כוללת שלא נוסחה בדבריו, ולא נהפוך כל שימוש באותה מילה להוכחה ששני מחברים התכוונו לאותו דבר.

יא • הושע אחרי משה: מה עוד אפשר לפתוח?

בן הבן מחזיר את הבנים לאביהם

כשהמדרש עובר מראובן להושע, גם הפעולה משתנה: ראובן שב, והושע קורא לישראל לשוב. בפסיקתא דרב כהנא יש שני נימוקים לשכר. לפי אחד, ראובן ביקש להשיב את הבן יוסף אל אביו; לכן צאצאו ישיב את ישראל אל אביהם שבשמים. לפי השני, פתיחת ראובן בתשובה מזכה אותו בצאצא הפותח בתשובה.⁵¹

הנימוקים קרובים, אך אינם זהים. האחד מדגיש את הצלת הזולת, והשני את השיבה האישית. הפסיקתא עצמה קושרת את הושע לשבט ראובן. אבל מהו החידוש בהוראתו? הרי משה כבר אמר "ושבת עד ה' אלהיך", וגם נביאים לפני הושע קראו לשיבה.

⁵⁰. תורת מנחם לח, סוכות תשכ"ד, עמ' 85-86 ו-98; הנחה בלתי מוגהת. V25 (עמ' 22). מחקר, עמ' 22

⁵¹. פסיקתא דרב כהנא, פסקת שובה ט (כד במהדורת מנדלבוים). V27 (עמ' 23). מחקר, עמ' 23

יפה תואר שואל זאת במפורש. הוא מסביר שהושע גילה מעלות מסוימות של התשובה: שהיא מגיעה עד כיסא הכבוד ושזדונות נעשים כשגגות. שימו לב: כאן שגגות, לא זכויות. אין להחליף בין השתיים כדי לחבר במהירות את הושע לדוד של רבי צדוק.⁵²

לא רק "שובו", אלא כיצד לפנות

פסיקתא רבתי מציעה הדגשה אחרת: הושע מלמד את ישראל גם את דרך הפנייה, "קחו עמכם דברים". לא רק הדרישה לשוב, אלא הדיבור שבו האדם ניגש מחדש אל ה'. ההוראה נותנת לשב דרך להתחיל.⁵³

זה אינו אומר שלא היה וידוי לפני הושע; כבר ראינו הודאה של דמויות קודמות. החידוש הוא באופן ההוראה. גם במאמר הרבי לשבת שובה תש"ל נידון מדוע הושע מדגיש את הדיבור, "קחו עמכם דברים", אף שעיקר התשובה בלב. לפי המאמר, הדיבור מתקן את "גוף" הפגם, והחרטה מתקנת את פנימיותו, "לפי שהתהוות הגוף קודמת להנפש, והמעשה הוא העיקר".⁵⁴ הקדימה כאן היא של הגוף לנפש, ולא של הושע לכל הנביאים. המאמר הוא הנחה בלתי מוגהת, וסימו חסר.

עוד דרכים לקשר בין ראובן להושע

כמה מחברים קושרים את ראובן להושע, וכל אחד מדגיש פן אחר: - באר מים חיים רואה בשניהם תשובה כהכנה למצווה (פרק ה). - ישמח משה רואה בשניהם בדיקה של מעשה שנדמה למצווה (פרק ד). - בני יששכר רואה בשניהם פתיחה ביוזמת האדם, בלי להמתין להתעוררות מלמעלה (פרק ו). - בית הלוי רואה בשניהם תשובה על תקלה שעוד עלולה לצאת ממעשה קודם (פרק ה). - במדבר שור, הרב קוק מבחין בין תיקון נפשו של האדם לבין תיקון הפגם שמחוץ לנפשו, הנוגע לרבים. לדבריו, גם ראובן וגם הושע עוסקים בתיקון שאינו נעצר בתוך האדם עצמו.⁵⁵

אלה גשרים שהמחברים עצמם בנו, ולא צירוף שלנו. הם אינם אומרים שמשה לא לימד תשובה, ואינם אומרים שראובן הצליח להציל את יוסף. כל דרוש מאיר פן אחר של הקשר, ואין צורך לבחור ביניהם פירוש אחד.

52. יפה תואר לבראשית רבה פד, יט; יומא פו ע"ב. V28 (עמ' 23). מחקר, עמ' 23.

53. פסיקתא רבתי מד. V29 (עמ' 24). מחקר, עמ' 24.

54. תורת מנחם נח, שבת שובה תש"ל, עמ' 56-59 ו-62-64 (הטעם בעמ' 63); הנחה בלתי מוגהת שסיימה חסר. V38 (עמ' 30). מחקר, עמ' 30.

55. מדבר שור, דרוש כ. N14 (עמ' 40). מחקר, עמ' 40.

על הפסוק "תחלת דבר ה' בהושע" שואלת הגמרא בפסחים: וכי לא היו נביאים לפני הושע? והיא משיבה שהושע היה הראשון מבין ארבעה נביאים שנתנבאו באותו פרק זמן.⁵⁶ ובבראשית רבה סמוכים זה לזה "בכור לתשובה", שהוא ראובן, ו"בכור לנבואה", שהוא הושע צאצאו.⁵⁷ הסמיכות אמיתית, אבל אין בה הוכחה שגם ראשונות התשובה מוגבלת לאותה קבוצת נביאים.

מכאן למדנו לשאול "ראשון ביחס למי?". אבל לא נעתיק את התשובה מסוגיית הנבואה אל דרשת התשובה, כאילו הגמרא כבר עשתה זאת. ולגבי משה: המקורות מראים שמשה הורה תשובה לפני הושע, "ושבת עד ה' אלהיך", אבל אין בהם תואר של האדם הראשון ששב על חטאו. מקור כזה לא נמצא, ולכן אין תואר כזה שצריך ליישב.⁵⁸

יאשיהו מלמד גבול נוסף. בגמרא בשבת נחלקו בהבנת שיבתו, ורב קורא לו "גדול בעלי תשובה בדורו".⁵⁹ "גדול", "בדורו" ו"ראשון" אינם אותו תואר. לא כל דמות ששבה היא מועמדת לתואר "ראשון", ולא כל "לא חטא" פירושו שלא היה דבר הטעון תיקון.

יב • תשובה שאינה מעולה עדיין מועילה

אמת אינה דורשת שכל המעלות יופיעו בבת אחת

הרמב"ם מתאר תשובה גמורה: אותו ניסיון חוזר, האדם יכול לחטוא, והוא פורש מפני תשובתו. לעומת זאת, בזקנה או כשהכוח אינו עמו, אין אותה בחינה בשלמותה. ואף על פי כן הוא כותב במפורש: "אף על פי שאינה תשובה מעולה מועלת היא לו ובעל תשובה הוא".⁶⁰

זהו משפט מכריע להבנת השאלה שלנו. אם מצאנו מעלה אצל ראובן או דוד, לא נובע מכך שהשבים הקודמים אינם בעלי תשובה. אפשר להבחין בין תוקף ובין שלמות. הרמב"ם אינו נותן כאן פירוש למדרש ראובן; הוא מלמד אותנו שלא לעשות מן המדרגות טענה שאינה נכונה על עצם ערך התשובה. גם מנשה משמש מבחן חשוב. בפסיקתא הוא פונה מתוך צרה, והקב"ה מקבלו

56. פסחים פז ע"א. V30 (עמ' 24). מחקר, עמ' 24.

57. בראשית רבה פב, יא, ומהרז"ו שם. V30 (עמ' 24). מחקר, עמ' 24.

58. דברים ד, ל; ל, ב. V28 (עמ' 23); N7 (עמ' 36). מחקר, עמ' 23; מחקר, עמ' 36.

59. שבת נו ע"ב. N18 (עמ' 43). מחקר, עמ' 43.

60. רמב"ם, הלכות תשובה ב, א. V31 (עמ' 25). מחקר, עמ' 25.

כדי שלא לנעול את הדלת בפני בעלי תשובה. התורה עצמה אומרת "בצר לך... ושבת עד ה' אלהיך". לכן שיבה שהחלה במשבר אינה נפסלת רק משום שהתחילה כך. יוזמת ראובן יכולה להיות מעלה, בלי להפוך את המשבר למנעול.⁶¹

מה נדרש מעבר לשינוי הלב?

תשובה כוללת עזיבת החטא, חרטה, קבלה לעתיד ווידוי. ובכל זאת, בהלכות תשובה יש חילוקים בגמר הכפרה: לפעמים היא מיידית, ובמקרים אחרים נדרשים גם יום הכיפורים, ייסורים או מיתה. עצם ההישארות של תוצאה או שלב בכפרה אינה מוכיחה שלא נעשתה תשובה.⁶²

בעבירות שבין אדם לחברו יש גם אחריות לנפגע: להשיב את שחייבים לו ולרצותו. קרבה מחודשת לה' אינה מוחקת חוב למי שנפגע. ומנגד, אחריות לעבר אינה היתר לבייש את השב: הרמב"ם אוסר להזכיר לו את מעשיו הראשונים כדי להשפילו.⁶³

סיגופים אינם ההגדרה היחידה של שיבה. אגרת התשובה בתניא מבדילה בין יסוד התשובה, עזיבת החטא, לבין תעניות ותיקונים. אין לקרוא את מאה ושלושים שנות תענית אדם ואת שקו של ראובן כהוראה לחקות את הנהגתם. העיון נועד להבין את המקורות ואת השיבה, לא לייצר סדר סיגופים מעשי.

קבלה שכבר אירעה והבטחה לדורות

דברי יואל מבחין בין קבלת תשובת אדם וקין קודם מתן תורה לבין הבטחה נצחית לקבלת תשובת ישראל מקבלי התורה. הוא מכיר בקבלה הקדומה; אינו אומר שלפני מתן תורה לא הייתה תשובה. ההבדל הוא בין דבר שהתקבל בעת רצון לבין הבטחה קבועה לדורות. במסגרת דרושו הוא קושר לכך את חשש ראובן לגורל יוסף ואת שכרו בהושע.⁶⁴

גם כאן לא נחליף שאלה בשאלה: קיומה של הבטחה מאוחרת אינו מבטל קבלה שהייתה קודם, והוא אינו מוכיח שראובן היה הראשון שפעל בלי הבטחה. למדנו ציר נוסף של בירור, לצד המניע, המדרגה ותוצאות השיבה.

61. דברים ד, ל; פסיקתא דרב כהנא, שובה יא; סנהדרין קג. N9 (עמ' 37). מחקר, עמ' 37

62. רמב"ם, הלכות תשובה א-ב. V32 (עמ' 26). מחקר, עמ' 26

63. רמב"ם, הלכות תשובה ב, ט; ז, ח. V32 (עמ' 26); N12 (עמ' 39). מחקר, עמ' 26; מחקר, עמ' 39

64. דברי יואל, וישב, מאמר מ. V35 (עמ' 28). מחקר, עמ' 28

איזה דבר אנו מבקשים שיחזור?

השאלה "האם התקבלה התשובה?" יכולה להסתיר כמה שאלות: האם החטא התכפר, האם האדם התקרב לה', האם הוחזרה לו מדרגה רוחנית, והאם שב לתפקיד או למעמד שאיבד. אין הכרח שכל התשובות יהיו זהות.

בביאור הגר"א לתיקוני הזוהר, פירושו של הגאון מווילנה, מופיע ייחוד דוד בתוך דיון בהשבת מדרגות הנשמות.⁶⁵ הלשם, רבי שלמה אלישיב, מפתח הבחנה חדשה: החטא יכול להתכפר בתשובה, אף שמדרגה שאבדה אינה שבה עתה. הוא מוסיף שלא כל חטא, ולא אצל כל אדם, גורם לאובדן מדרגה.⁶⁶ זהו דיון קבלי מזוהר, ואין להפכו לכלל אחד על כל תוצאותיו של כל חטא. אבל הוא נותן ראייה ברורה לכך שאי-השבה אינה בהכרח אי-כפרה. אם היבט שלם יותר הופיע אצל דוד, אין הדבר הופך את התשובה שקדמה לו לאפס. בפחד יצחק, לרבי יצחק הוטנר, ההשוואה ממוקדת במצבים שחזרו או לא חזרו. אדם לא חזר לגן עדן, ישראל לא קיבלו מחדש את הלוחות הראשונים, ושאול לא חזר למלכותו; ואילו מלכות דוד חזרה אליו.⁶⁷ גם השוואה זו אינה אומרת שכל תוצאות חטא דוד נמחקו.

לא כל "תיקון" הוא תשובה בחיי האדם

הלשם מזכיר גם את תיקון ער ואונן בפרץ וזרח, במהלך של לידה מחודשת. אין זה סיפור על תשובה שהם עשו בחייהם. אם נצרף אותו לרשימת אנשים ששבו ונתקנו באמצעותו את סדר הזמנים, נשווה דברים שאינם זהים. יש ללמוד את סוג התיקון לפני שמחליטים מה הוא מוכיח.

כך חוזר המפתח שליווה אותנו מקין: תשובה יכולה לפעול באמת גם כשהסיפור לא חזר לנקודת ההתחלה בכל פרטיו. קבלת השב, השלמת הכפרה והשבת המעמד הן בחינות שיש לברר, ולא מילים נרדפות. ההבחנה מאפשרת להכיר בתיקון אמיתי גם בלי להבטיח החזרת כל מעמד, ואינה נותנת בידינו מבחן כולל לדרג כל שב.

65. ביאור הגר"א לתיקוני הזוהר, תיקון נח, קו ע"ב. V37 (עמ' 29). מחקר, עמ' 29

66. לשם, ספר הדע"ה ח"ב, דרוש ד, ענף כד, סימן א. V37 (עמ' 29). מחקר, עמ' 29

67. פחד יצחק, יום הכיפורים יא, ג, לפי כותרת דף המקורות שנבדק; רצף המאמר במהדורה מזוהר טרם נבדק. V37 (עמ' 29). מחקר, עמ' 29

אפשרות יסודית אינה רשות לחטוא

חז"ל מונים את התשובה בין הדברים שקדמו לבריאת העולם. אין כאן תאריך מוקדם בחיי אדם או קין, אלא אמירה על מקומה של התשובה בסדר המציאות. לכן אין לתאר אדם מאוחר כמי שהמציא את עצם אפשרות השיבה. הוא עשוי לפתוח דרך של גילוי ומימוש שלה.⁶⁸

ומן הצד השני, המשנה מזהירה מן האומר "אחטא ואשוב".⁶⁹ סיפור שמראה כיצד נפתחה דרך מתוך חטא אינו הזמנה לחטוא. המהר"ל שומר על האחריות בשתי דרכים. ראשית, הקב"ה לא מנע את החטא, אבל גם לא כפה אותו. שנית, העולם צריך שתתגלה בו תשובה, אבל אין בכך גזרה שאדם מסוים יחטא: אילו לא חטאו אלה, הייתה הדרך מתגלה באמצעות אחרים.⁷⁰ הבחירה והאחריות אינן נעלמות בתוך התפקיד הכללי.

עיכוב בדרך ומניעת הדרך

הרמב"ם אומר שמעכבי תשובה אינם מונעים קבלת תשובה אם האדם שב. בפרק אחר הוא מתאר אפשרות חמורה יותר, שמניעת עצם התשובה היא עונש, ובכלל זה פרעה. אין לרכך את התיאור השני כאילו הוא רק קושי רגיל, ואין להסיק ממנו שיש בידינו לקבוע כך על אדם מסוים היום.⁷¹

על אלישע בן אבויה, המכונה בגמרא "אחר", יצאה בת קול: "שובו בנים שובבים, חוץ מאחר". ובכל זאת רבי מאיר ממשיך לקרוא לו לשוב. רבנו חננאל מפרש שגלוי לפני ה' שאחר לא יחזור בתשובה שלמה, ושהפתח אינו ננעל בפני מי ששב באמת. זה פירוש מסוים, ואינו מוחק את הקושי מן הגמרא.⁷²

המאמר שעל פעם רביעית אין מוחלים אינו אותה חלוקה של ארבע דרגות כפרה. לפי הראב"ד, שלוש העבירות הראשונות מתחילת הזמן שבו האדם נושא באחריות לעונש זכות, אם שב מהן, למחילה שלמה גם בלי ההשלמות הנצרכות בדרך כלל בחטאים חמורים. ברביעית אין אותה הקלה; אין פירוש

68. פסחים נד ע"א. V36 (עמ' 29). מחקר, עמ' 29.

69. משנה יומא ח, ט. V36 (עמ' 29). מחקר, עמ' 29.

70. מהר"ל, נתיב התשובה ד, בעניין הבחירה והאחריות. V36 (עמ' 29). מחקר, עמ' 29.

71. רמב"ם, הלכות תשובה ד, ו; ג. N10 (עמ' 38). מחקר, עמ' 38.

72. חגיגה טו ע"א, ורבנו חננאל שם. N11 (עמ' 38). מחקר, עמ' 38.

הדבר שהתשובה נדחית, אלא שאין עוד פטור מאותן השלמות. זו הבחנה בדרך השלמת הכפרה, ולא מכסה של שלוש אפשרויות לשוב. בפירוש הסוגיות הזה הראב"ד חולק על הרמב"ם.⁷³

התניא מדגיש מחילה חוזרת לשב באמת ומבדיל אותה מן התכנון לחטוא מתוך הסתמכות על תשובה. אין כאן מכסה מספרית פשוטה של הזדמנויות. המסקנה איננה שכל לשון קשה נעלמת, אלא שיש ללמוד את תחולתה ואת פירושה, בלי להשתמש בה לסגור בפני הזולת את הדרך.⁷⁴

טו • התשובה לשאלה, מן ההתחלה עד הסוף

מה התברר?

התחלנו ממשפט שנשמע כמחיקת כל תשובה קדומה. מצאנו שאדם וקין אכן נידונים כשבים במקורות, ושגם היותם דוגמה לדורות אינה נעלמת. מהרז"ו אף קורא לקין, לפי הדעה החיובית, "הראשון שממנו למדו". אחר כך למדנו פירושים מזוהים לפתיחת ראובן: יוזמה בלי להמתין לעונש, הכרה בפגם שהוסתר מאחורי כוונה טובה, סוג המצווה, אחריות למכשול עתידי, הכנה למצווה ומדרגה עליונה. כל פירוש עומד בהקשרו, ולא בסולם שהמדרש עצמו מסר.

במעבר ליהודה ראינו שתשובה מוקדמת והודאה ברבים מאוחרת יכולות להתקיים יחד. אצל דוד למדנו על תקדים ליחיד, פתיחה כללית במהר"ל, עוררות כוח אהבה ברבי צדוק ודרך בתשובה עילאה במאמרי החסידות. הושע מלמד גם את מעלת השיבה ואת דרך הפנייה, ומפרשים קושרים אותו לראובן בכמה דרכים מפורשות.⁷⁵

מכאן יש מענה חיובי: תואר קדימות מאוחר אינו מוכיח שתשובת הקודמים בטלה. המהר"ל אומר זאת מתוך הכרה מפורשת בקודמים; הערת הרבי על ראובן מכירה בתשובת אדם וקין; בפסיקתא קין משמש תקדים לקבלת ישראל. הרמב"ם מבחין בין תשובה מעולה לתשובה מועילה, והלשם בין כפרה להשבת מדרגה. ההבחנות נשענות על מקורות, ולא רק על רצון לסדר את הסיפורים.

73. יומא פו ע"ב; השגת הראב"ד להלכות תשובה ג, ה. N11 (עמ' 38). מחקר, עמ' 38

74. תניא, אגרת התשובה יא. N12 (עמ' 39). מחקר, עמ' 39

75. למפת הפירושים והמענה המלא: V39 (עמ' 31); V41 (עמ' 33); N17 (עמ' 42). מחקר, עמ' 31; מחקר, עמ' 33; מחקר, עמ' 42

מה נשאר פתוח?

אין בידינו פירוש אחד המוכח לכל נוסחי המדרש ולכל המפרשים. השלילה החריפה בבראשית רבה ובשכל טוב נשארת קושי שיש לפרש. וכמה מחלוקות נשארות במקומן: - השל"ה חולק על ראשית חכמה. - שלמות תשובת קין שנויה במחלוקת. - ארץ חמדה ורבי צדוק קוראים אחרת את "שובה ישראל": האחד רואה ביוזמת האדם אהבה, והאחר רואה בה יראה. - היחס בין וידוי מוקדם להודאה ברבים באור החיים לא הוכרע. - מניע תשובת ישמעאל אינו ידוע.

גם המילים יוזמה, אהבה, עילאה, כפרה וגילוי אינן מילון אחד לכל הספרים. כשמחבר קושר ביניהן, נלמד את הקשר שלו; כשמחבר אחר מעמיד אותן אחרת, נשמור גם את דבריו. הסכמה שנוצרת רק מהחלפת מילים אינה הסכמה.

הושע אינו מבטל את הוראת משה, ודוד אינו מבטל את תשובת ראובן. אבל במקום לסיים בסיסמה ש"כל אחד ראשון בעניינו", נוכל עכשיו לשאול שאלה מדויקת: **מי פירש כך, איזה פתח נפתח, ומה המקור מאפשר לנו להסיק? זו הדרך שבה הפשטות שומרת את העומק.**

השיבה והתקווה

הסיפור אינו תחרות בין בעלי תשובה. הוא מלמד שהאדם יכול לשוב, לגלות עומק חדש בשיבתו, לקבל אחריות ולפתוח דרך לאחרים. אין צורך להמתין עד שנשיג כל מעלה כדי להכיר בערך השינוי האמיתי שכבר נעשה; ואין להסתפק במעלה אישית כדי לוותר על תיקון כלפי הנפגע.

הפתח יכול להתגלות יותר מפעם אחת, מפני שאפשרות השיבה עשירה מן השאלה מי עשה אותה מוקדם יותר. כל פתיחה צריכה בירור, וכל שיבה צריכה אמת. כך נשארת התקווה מחוברת לאחריות, והאחריות אינה נעשית ייאוש.

מושגים לחזרה ולעיון

מונח	פירושו בחוברת	פרקים
תשובה	שיבה אל ה': עזיבת החטא, חרטה, קבלה לעתיד ווידוי (הלכות תשובה). אינה רק צער או תענית.	ב, יב
וידוי	אמירת ההודאה בחטא לפני ה'.	ז, יב

מונח	פירושו בחוברת	פרקים
הודאה ברבים	הודאה בחטא לעיני אנשים. זו שאלה נפרדת מן הווידוי עצמו.	ז
יוזמה, "מעצמו"	מי פתח את תנועת השיבה: האדם, בלי להמתין לעונש או להתעוררות מלמעלה.	ג, ו, ט
תשובה מיראה ומאהבה	שני מניעים ושתי מדרגות. לפי יומא, בתשובה מיראה הזדונות נעשים כשגגות, ובתשובה מאהבה כזכויות. "יראה" יכולה להיות פחד מעונש או "יראת הרוממות", לפי המחבר.	ג, ט
תתאה ועילאה	תשובה תחתונה ותשובה עליונה. כל מחבר מגדיר אותן אחרת: בני יששכר לפי סדר המדרגות; רבי צדוק לפי השתדלות האדם מול סיוע מלמעלה; מאמרי הרבי לפי כוחות פנימיים מול כוחות מקיפים.	ו, ט, י
כוח	שלוש משמעויות. "כוחה של תשובה" הוא יכולתה לפעול (מדרש קין). "כוח האהבה" הוא הכוח המהפך לזכויות (רבי צדוק). "בכח" הוא אפשרות שטרם התממשה, מול "בפועל" (שיחת תשכ"ד).	ב, ט, י
כפרה והשבת מדרגה	כפרה היא תיקון החטא. השבת מדרגה היא חזרת מעמד, תפקיד או מדרגה שאבדו. אחת יכולה לבוא בלי השנייה.	ז, יג
דרוש	דרשה עיונית בספרי הדרשנות, הקושרת פסוקים ומאמרים לרעיון אחד.	ה, ח, יא
הנחה בלתי מוגהת	סיכום של דברי הרבי שרשמו השומעים, ולא עבר את הגהתו.	י, יא

לעיון במקורות

הרשימה מציעה לימוד בפנים של מקורות המוסיפים להבנת המהלך, בסדר תקופות. פירוט ההשוואות ומצב בדיקת המקורות נמצאים בחוברת המחקר V6.

מקרא: בראשית ד; לה, כב; לז, כט; לח, כו; דברים ל; הושע יד.

משנה יומא ח, ט: למדו את "אחטא ואשוב" ואת ההבדל בין עבירות שבין אדם למקום ובין אדם לחברו.

בראשית רבה כא, ו; כב, יב-יג; פב, יא; פד, יט: פתח התשובה, קין ואדם, בכורת ראובן ושכר הושע.

עבודה זרה ד ע"ב-ה ע"א ומועד קטן טז ע"ב: דוד וישראל כתקדימים ליחיד ולציבור, ולשון רש"י "שב תחלה".

יומא פו ע"א-ע"ב: מעלות התשובה, אהבה ויראה.

פסיקתא דרב כהנא, פסקת שובה ט ויא; פסיקתא רבתי מד: קשר ראובן-הושע, קין כתקדים לקבלת ישראל, קבלת מנשה ודרך הפנייה "קחו עמכם דברים".

פרקי דרבי אליעזר כ; תוספות בבא קמא צב ע"א ומכות יא ע"ב: תשובת אדם כדוגמה לדורות; תשובת ראובן לפני הודאתו ברבים.

רמב"ם, הלכות תשובה ב, א-ב; ד, ו; ו, ג; ז, ח: תוקף ושלמות, מעכבים ומניעה, וכבוד השב.

חזקוני, דברים לג, ז: הודאה מוקדמת בצנעה; השוו למתח שנותר מול אור החיים בפרק ז. יפה תואר לבמדבר רבה יג, יח ולבראשית רבה פד, יט; ראשית חכמה שער התשובה ג; של"ה, תולדות אדם, רמזי אותיות יט: בחנו כיצד כל מחבר מבאר את ראשונות ראובן, והיכן השל"ה חולק.

מהרי"ל, נתיב התשובה ד; תפארת ישראל מח: מה פירוש פתיחת דרך בעולם שבו כבר הייתה תשובה?

אור החיים בראשית מט, ד: בדקו בנפרד את הדיון בהכרה בחטא ובוידוי, בלי למחוק את הקושי מול חזקוני.

ביאור הגר"א לתיקוני הזוהר, תיקון נח, קו ע"ב: עיינו בדיון במדרגות הנשמות ובייחוד דוד.

תניא, אגרת התשובה א; ד; ח-ט; יא: יסוד התשובה, תחתונה ועליונה, מחילה חוזרת וההבדל מתכנון חטא.

באר מים חיים בראשית יב, א; בני יששכר תשרי ד, ט, יח, לט וכסלו-טבת יד, ג: תשובה לפני מצווה, יוזמה ומדרגה.

אגרא דכלה, צירופי בראשית קמז: הזיהוי בין עילאה לאהבה אצל בעל בני יששכר; מקור משלים בפרק ו.

ארץ חמדה, ניצבים כא; בית הלוי, וישב, בראשית לז, כט; תקנת השבין יא; פרי צדיק וילך ושבת תשובה יג: אחריות למכשול עתידי, כוח האהבה וקבלת תשובה מתוך ייסורים או בהיעדר האפשרות לשוב לאותו ניסיון.

מנחת עני, וילך יג: סדר הראיות על יחיד וציבור; שימו לב לסייג בדין מלך כציבור.

שפת אמת, וישב תרס"ד: אחריות אישית לפגם, גם כשהאדם יכול להישען על זכויותיו הקודמות.

דברי יואל, וישב מאמר מ: הבטחה לדורות לעומת קבלה שכבר אירעה, לפני מתן תורה.

מדבר שור, דרוש כ: תיקון נפש האדם ותיקון הנוגע לרבים; גשר מפורש בין ראובן להושע.

לשם, ספר הדעי"ה ח"ב, דרוש ד, ענף כד, סימן א: למדו גם את סוף הסימן: כפרת החטא בלי השבה מיידית, והגבול של ירידת המדרגה.

פחד יצחק, יום הכיפורים יא, ג: השבת מלכות דוד; מצב הראיה הוא קטע מצולם במאסף, ולא רצף המאמר במהדורה מזוהה.

לקוטי שיחות טו, ויחי ג, עמ' 439-446; ל, מקץ ב, עמ' 198-203: הצלת הזולת ומלכות; יוזמה, בחירה והכרה באחריות לחטא.

תורת מנחם כד, עמ' 8 ו-17; לח, עמ' 85-86 ו-98; נח, עמ' 56-59 ו-62-64: דרך לעילאה, כוח וגילוי, לב ודיבור.

מפת הסברות • מה כל הבחנה משנה

נושא	הבחנה וגבולה	פרקים
אדם וקין	תשובה והקלה בדין אינן מחיקה של כל תוצאות החטא. אדם וקין גם מלמדים אחרים, וקין נקרא אצל מפרש "הראשון שממנו למדו". לשון מפורשת • מחלוקת על שלמות תשובת קין	ב
ראובן	פתיחה ביוזמה, בתיקון השיקול, בסוג המצווה, בהכנה, באחריות לעתיד או במדרגה. אלה פירושים של מחברים מזוהים, לא חלוקה שבמדרש. פירושי מחברים • מחלוקת: השלי"ה מול ראשית חכמה • פתוח: מניע ישמעאל	ג-ו
יהודה	תשובה, וידוי והודאה ברבים נבחנים בנפרד. ההודאה המאוחרת אינה מוחקת את השיבה המוקדמת. לשון מפורשת (תוספות) • פתוח: אור החיים	ז
דוד	תקדים ליחיד, פתיחה כללית, עוררות כוח האהבה ודרך לעילאה: ארבעה מושגים שונים. המהר"ל מכיר במפורש בקודמים. פירושי מחברים	ח-י
יוזמה ואהבה	לפי ארץ חמדה, שיבה ביוזמת האדם היא אהבה. לפי רבי צדוק היא יראה, והאהבה באה בסיוע מלמעלה. מחלוקת	ג, ט
הושע	הושע אינו קודם למשה בזמן. חידושו מבואר כגילוי מעלות, כהוראת דרך הפנייה וכתיקון הנוגע לרבים. פירושי מחברים	יא
ערך התשובה	תשובה שאינה מעולה מועילה. כפרה, תיקון כלפי הנפגע והשבת מעמד נבחנים כל אחד בנפרד. לשון מפורשת (רמב"ם; הלשם)	יב-יד
המענה	פתיחה מאוחרת אינה מבטלת לבדה תשובה קודמת. אין פירוש אחד שמיישב את כל הנוסחים. מסקנה בגבולותיה	טו

לעיון נוסף: ההערות מפנות לחוברת המחקר המלאה.